

ЗАПОРІЗЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

На правах рукопису

МАРЦИНОВСЬКИЙ Павло Миколайович

КРИМ У МІЖНАРОДНІЙ ТОРГІВЛІ 1856-1914 рр.

07.00.01 — Історія України

АВТОРЕФЕРАТ

**дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук**

Запоріжжя – 1997

Дисертацією є рукопис

Робота виконана в Сімферопольському державному університеті
Міністерства освіти України

Науковий керівник: кандидат історичних наук,
професор
Шарапа Віктор Федорович

Офіційні опоненти: доктор історичних наук,
професор
Іваненко Валентин Васильович
кандидат історичних наук,
доцент
Бойко Анатолій Васильович

Провідна організація: Інститут сходознавства
ім. А. Ю.Кримського
НАН України

Захист дисертації відбудеться «3» липеня 1997 р.
о 14 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 08.04.03 по
захисту дисертацій в Запорізькому державному університеті (адреса:
330600, м. Запоріжжя, вул. Жуковського, 66, корпус V, актовий зал).

З дисертацією можна ознайомитись у науковій бібліотеці історичного факультету Запорізького державного університету за адресою:
330600, м. Запоріжжя, вул. Жуковського, 66, корп. V.

Автореферат розісланий «1» вересня 1997 р.

Вчений секретар
спеціалізованої ради

С. Тимченко

Тимченко С. М.

I. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. Вивчення історії міжнародної торгівлі та участі в ній різних країн і регіонів є дуже важливою проблемою, оскільки міжнародні торговельні взаємовідносини повніше та об'єктивніше відтворюють еволюцію ринків найрізноманітніших рівнів, а тому, врешті-решт, виступають найважливішими показниками соціально-економічного розвитку.

В результатах експорту та імпорту відображається все життя країни, ступінь залучення його до світового економічного процесу. Це обумовило практичну актуальність цієї теми сьогодні, коли після довгих потрясінь наше суспільство повертається до ринкового шляху свого розвитку. За цих умов життєво необхідно вивчити всесвітній та власний досвід становлення ринкових відносин. Він дозволяє краще з'ясувати координати нашого сьогоденішнього поступу.

З наукової точки зору найбільш продуктивним методом вивчення становлення капіталістичного ринку та зовнішньої торгівлі в Україні є дослідження перш за все невеликих конкретних територій, що складають нашу державу. Це робить можливим дотриматись необхідних умов аналізу даних, які забезпечують його коректність, що практично неможливо виконати в масштабах всієї країни. Це особливо стосується вивчення історії зовнішньої торгівлі України другої половини XIX — початку XX століття, коли з достовірного опису еволюції окремих її частин, стосовно до території сьогоденішньої незалежної України, стає можливим відтворити об'єктивну картину історії зовнішньоекономічної діяльності. В той же час загальноімперські показники дають мало для розуміння рівня ринкового розвитку в конкретному місті, селі, або ж губернії. Кримський півострів завдяки своїм географічним, історичним та господарським особливостям є вдалою моделлю комплексного дослідження розвитку зовнішньої торгівлі України, як важливого показника всього соціально-економічного розвитку країни в другій половині XIX — початку XX сторіччя.

Стан наукової розробленості теми. Інтерес до вивчення зовнішньої торгівлі пореформеної Росії проявився ще в 70-80-ті роки XIX сторіччя в працях М.Е.Терехова¹, М.П.Федорова², Ф.Г.Журова³. Кількість робіт збільшувалась із поглибленням світової аграрної кри-

¹ Терехов М.Е. Сравнительная характеристика внешней торговли России. Таможенная система и тариф. — Варшава, 1883. — 112 с.

² Федоров М.П. Хлебная торговля в главнейших русских портах и в Кенигсберге. — СПб., 1888. — 466 с.

³ Журов Ф.Г. Влияние последней войны на внешнюю торговлю России 1877 года. — СПб., 1880. — 26 с.

ЛІБ П. В. Стефаніва
АН України

зи, зниженням прибутковості поміщицьких господарств та, особливо, у зв'язку із російсько-німецькою митною війною. Автори намагаються з'ясувати джерела проблем, що виникали, та запропонувати шляхи до підвищення надходження прибутків. Серед значних праць істориків та економістів в 90-х роках XIX сторіччя — «Всемирная торговля в XIX в. и участие в ней России» С.О.Гулишамбарова¹, «Краткий хронологический обзор действий департаментов внешней торговли и таможенных сборов по части торговли России с иностранными государствами» М.Кайданова², «Русские сельскохозяйственные продукты на рынках Турции и Египта» О.М.Осипова³. Найбільшу цінність мають роботи В.І.Покровського⁴. Проте, узагальнюючі дослідження нечисленні і присвячені лише деяким причинам тих або інших явищ в зовнішній торгівлі: технології торгівлі, залізничного будівництва, зовнішньої політики та іншим. На початку XX сторіччя коло робіт розширюється, але за рахунок більш детального вивчення торгівлі окремими товарами і митної політики. Найбільш змістовними з них є праці В.М. Бензина⁵, М.В.Довнар-Запольського⁶, М.В.Кечеджи-Шаповалова⁷, М.М.Кострова⁸. З'являються дослідження, що містять деякі відомості про зовнішньоторгову діяльність в Криму, але їх коло практично обмежено оглядовими працями В.Лепешинського⁹ та С.А.Кнушевицького¹⁰.

Загальним значним недоліком досліджень дореволюційного періоду є ігнорування зв'язку зовнішньої торгівлі з соціально-економічним процесом у країні.

В 20-х роках нашого століття з'явився ряд досліджень, пов'язаних з необхідністю, оцінивши пройдений шлях, визначити перспективи

¹ Гулишамбаров С.О. Всемирная торговля в XIX в. и участие в ней России. — СПб., 1898. — 230 с.

² Кайданов Н. Краткий хронологический обзор действий департаментов внешней торговли и таможенных сборов по части торговли России с иностранными государствами. — СПб., 1890. — 113 с.

³ Осипов А.Н. Русские сельскохозяйственные продукты на рынках Турции и Египта. — СПб., 1891. — 90 с.

⁴ Покровский В.И. Краткий очерк внешней торговли и таможенных доходов России за 1894 год. — СПб., 1896. — 77 с.; Его же. Очерк истории внешней торговли России. — СПб., 1902. — 144 с.

⁵ Бензин В.М. Хлебный экспорт России. — Пг., 1915. — 161 с.

⁶ Довнар-Запольский М.В. Очередные задачи русского экспорта. — Киев: 1912. — 36 с.

⁷ Кечеджи-Шаповалов М.В. Учреждения, содействующие вывозной торговле. — СПб., 1913. — 72 с.

⁸ Костров Н.Н. Торговля России с Италией и наш вывоз сельскохозяйственных продуктов в эту страну. — М.; 1915. — 248 с.

⁹ Лепешинский В. Лозово-Севастопольская железная дорога в коммерческом отношении. — Харьков, 1896. — 84 с.

¹⁰ Кнушевицкий С.А. Обзор коммерческой деятельности южно-русских портов. — Харьков, 1910. — 205 с.

подальшого розвитку. Про це писали В.Е.Ден¹, М.Коган і І.Шенкман², М.П.Ракицький³.

Відомий радянський історик М.М.Покровський, надаючи великого значення так званому «торговому капіталізму», викликав на свою адресу таку гостру критику, що в умовах сталінського режиму подальші дослідження зовнішньої торгівлі фактично припинилися. Тільки в 1947 році була видана книга С.О.Покровського «Внешняя торговля и внешнеторговая политика России»⁴, що охопила всю історію країни з стародавніх часів до першої світової війни. Потім, після деякого затишшя, знову виникає інтерес до історії зовнішньої торгівлі, відображений в роботах, виданих в 60-ті — 70-ті роки. В основі більшості досліджень було вивчення економічного ладу Росії і внутрішнього ринку. Це роботи О.С.Нифонтова⁵, О.О.Арзуманяна⁶, І.Д.Ковальченко та Л.В.Милова⁷, де питання зовнішньої торгівлі висвітлені дуже коротко. Проте робота І.Д.Ковальченко та Л.В.Милова надала новий імпульс використанню математичних методів в історичному дослідженні, які постають найбільш ефективними щодо вивчення історії зовнішньої торгівлі.

В радянській історіографії значний крок вперед у вивченні всієї чорноморсько-азовської торгівлі було зроблено в дисертаціях В.А.Золотова⁸ і Е.Г.Алавердова⁹ та в монографії В.А.Золотова «Хлебный экспорт России через порты Черного и Азовского морей в 60-90е годы XIX века»¹⁰. Найбільш близька до пропонованої роботи

¹ Ден В.Э. Положение России в мировом хозяйстве. Анализ русского экспорта до войны. Статистический очерк. — Пг., 1922. — 168 с.

² Коган М., Шенкман И. Экспортные возможности России. Статистико-экономический очерк. — М., 1922. — 55 с.

³ Ракицкий Н.П. Экспортные возможности Крыма// Крым. — 1926. — №2. — с. 20-65.

⁴ Покровский С.А. Внешняя торговля и внешняя торговая политика России. — М., 1947. — 404 с.

⁵ Нифонтов А.С. Зерновое производство России по второй половине XIX века. — М., 1974. — 318 с.

⁶ Арзуманян А.А. Аграрный кризис 80-90-х годов XIX в. в России// Экономические проблемы общественного развития. — М., 1968. — с. 72.

⁷ Ковальченко И.Д., Милов Л.В. Всероссийский аграрный рынок XVIII — н. XX века. — Опыт количественного анализа. — М.: Наука, 1974. — 413 с.

⁸ Золотов В.А. Внешняя торговля России через порты Черного и Азовского морей в конце XVIII — XIX вв. — Дисс... докт. ист. наук. Ростов н/д, 1966.

⁹ Алавердов Э.Г. Внешняя торговля России через порты Черного и Азовского морей в конце XIX — начале XX вв. — Дисс... канд. ист. наук. Ростов н/д, 1975.

¹⁰ Золотов В.А. Хлебный экспорт России через порты Черного и Азовского морей в 60-90-е годы XIX века. — Ростов н/д, 1966. — 207 с.

стаття Ф. П. Кунцевича «Експорт хлеба за границу и его влияние на развитие зернового хозяйства в Таврической губернии в конце XIX — начале XX века»¹, де відмічено, що «спеціальних работ по данной проблеме нет».²

Першою, і, по суті справи, єдиною спробою комплексного аналізу хлібної торгівлі Росії стала монографія Т. М. Китаніної «Хлебная торговля России в 1875-1914 гг.»³. Найважливішим в роботі є висвітлення практично усіх аспектів важливішої скаладової зовнішньої торгівлі дореволюційної Росії — експорту зернового хліба. Однак, більшість вище згаданих робіт, охоплюючи імперію в цілому, мимохідь висвітлювали, або зовсім ігнорували умови місцевих ринків у зв'язку із зовнішньою торгівлею. Між тим, взаємодія внутрішніх ринків, орієнтованих на експорт, із зовнішніми відіграла не меншу, а може й більшу роль у розвитку зовнішньої торгівлі, аніж чисто внутрішні обставини. На жаль, у 80 — 90-ті роки нашого сторіччя історія зовнішньої торгівлі Криму другої половини XIX — початку XX сторіччя не була об'єктом спеціальних досліджень.

Як результат — зовнішня торгівля Криму цього часу всебічно залишається невивченою.

Виходячи з цього, а також зважаючи на практичне та наукове значення теми було визначено головну мету дослідження: провести збалансований аналіз еволюції всього комплексу міжнародної торгівлі Криму з 1856 по 1914 роки у зв'язку з соціально-економічним розвитком країни і півострова, а також з урахуванням всіх факторів, що впливали на зовнішню торгівлю.

Мета дослідження обумовила його об'єкт і предмет. Об'єктом дослідження є комплекс документальних джерел з історії зовнішноторгової діяльності в Криму другої половини XIX — XX сторіччя. Предметом дослідження виступає Кримський півострів с точки зору його участі в міжнародній торгівлі протягом вказаного періоду.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період від закінчення Східної війни (1853-1856 рр.), наслідки якої мали вирішальну роль для зовнішньої торгівлі Криму, до початку першої світової війни (1914-1918 рр.), яка зруйнувала всю структуру зовнішньої торгівлі. Процеси, які відбувалися у вказаних хронологічних рамках харак-

¹ Кунцевич Ф. П. Экспорт хлеба за границу и его влияние на развитие зернового хозяйства в Таврической губернии в конце XIX — начале XX века. // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. 1968. — Л., с. 263-273.

² Там же.

³ Китанина Т. М. Хлебная торговля России в 1875-1914 гг. Очерки правительственной политики. — Л., 1978. — 287 с.

теризуються як загальноновизнаний етап розвитку ринкових відносин в країні, в якому важливу роль відігравала і зовнішня торгівля.

Територіальні рамки дослідження визначаються межами Кримського півострова. Довелося відмовитися від традиційного вивчення Таврійської губернії в цілому, як адміністративної одиниці імперії, оскільки така постановка проблеми нічого не дає з точки зору дослідження Криму. Процеси, що проходили за Перекопським перешийком, дуже різнились з процесами на півострові, а оскільки питома економічна вага північної частини Таврійської губернії була значно більше кримської, то показники зовнішньоторгової діяльності Таврійської губернії не виявлялися цілком тотожними з відповідними показниками Криму. Крім того, вивчення саме Кримського півострова має сьогодні також і велике прикладне значення.

Відповідно до поставленої мети висувалися такі дослідницькі завдання:

1. Провести аналіз розвитку експорту з Криму після Східної війни.
2. Довести обумовленість еволюції зовнішньої торгівлі процесами колонізації та екстенсивного розвитку аграрного ринку в Криму.
3. Підвести підсумки розвитку експорту наприкінці ХІХ — на початку ХХ сторіччя.
4. Розкрити місце та роль імпорту в зовнішній торгівлі Криму в другій половині ХІХ — на початку ХХ сторіччя.

Теоретико-методологічну основу дисертаційного дослідження складають принципи історизму, науковості та комплексного підходу до вивчення соціально-економічної еволюції. Такий підхід дозволяє здійснити синтез різноманітних аспектів історико-економічного аналізу з метою висвітлення функцій однієї із складових частин господарського комплексу. Спроба розглянути її в динаміці обумовила вибір хронологічного принципу дослідження з акцентом на більш значні аспекти еволюції зовнішньої торгівлі. Всебічність та об'єктивність дослідження були забезпечені глибоким аналізом сукупності джерел, що стосуються місця Криму у міжнародній торгівлі 1856 — 1914 рр.

Джерельна база дисертації складається з архівних матеріалів, а також опублікованих джерел.

Важливішим з них став «Обзор внешней торговли России по европейской и азиатской границам», що видавався щорічно Департаментом митних зборів з 1802 року під різноманітними назвами: з 1812 по 1862 роки — «Государственная внешняя торговля в разных ея видах»; у 1863 році (частина I) — «Виды государственной внешней торговли»; в 1864 році (Частина II) і до 1866 року — «Виды российской внешней торговли», в 1867-1868 роках — «Виды внешней торговли России» та, нарешті, з 1870 року — «Обзор внешней торговли России».

З 1863 року по 1873 рік та з 1909 року по 1915 рік огляди видавалися в двох частинах. Вони склалися з величезної кількості статистичних даних по всій імперії.

Програма відомостей, що публікувались, неодноразово змінювалась, і це створює додаткові труднощі їх використання. Так з 1856 р. по 1866 р. в Оглядах містяться лише відомості про загальну суму вивозу та ввозу по Євпаторійській, Феодосійській та Керченській митницях.

З 1866 р. огляди стають більш детальними і містять відомості про кількість вивезеного хліба через окремі митниці, в тому числі і кримські, а з 1872 р. відомості про другі товари, що вивозились та ввозились.

З 1878 по 1881 р. та з 1909 р. по 1914 р. публікувались дані про загальний вивіз в пудах.

Проте, в 1874 р. та з 1878 до 1882 р. і дані про вивіз зернових публікувались в ваговому вираженні замість вартості. І вартість і ваговий обсяг вивезеного хліба були опубліковані лише в 1874 та в 1881 р. З 1883 р. огляди видаються за новою програмою, таким чином, що загальні відомості подані в карбованцях, а розшифровка по товарах, що вивезені, або ввезені через конкретну митницю — в ваговому вираженні. З 1891 р. програма Оглядів знову змінюється. Вперше включені всі предмети вивозу та ввозу, однак вже з 1893 р. дані групуються не за митними пунктами, а за видами товарів.

На основі або з використанням даних з Оглядів публікувалась велика кількість різноманітних статистичних збірок, що містили іноді додаткову інформацію, або інакше згруповані дані стосовно зовнішньої торгівлі.

При розгляді періоду з 1878 по 1897 рр. у зв'язку із активною тоді колонізацією Криму та залученням нових земель в сільськогосподарський обіг з'явилась необхідність більш детально розглянути зв'язок зернового господарства Криму з хлібним експортом. З цією метою були залучені відомості про врожаї чотирьох головних злаків по усіх повітах півострова. Вони містяться в «Обзорах о состоянии Таврической губернии», «Всподданнейших отчетах Таврического губернатора» та «Приложениях к всеподданнейшим отчетам о состоянии Таврической губернии».

Цінні відомості містяться також в «Обзорах Севастопольского градоначальства» та в Додатках до «Всподданнейших отчетов Севастопольского градоначальника». Викликає інтерес також опублікований «Доклад Севастопольского Городского Головы по вопросу о необходимости сохранения в Севастополе коммерческого порта».

Другою складовою частиною джерельної бази дослідження стали матеріали, що зберігаються в фондах Російського Государственного Исторического Архива (РГИА) в м. Санкт-Петербурзі. Основ-

ними з них стали документи Департаменту зовнішньої торгівлі (ф. 19), Департаменту митних зборів (ф. 21), Відділу торгівельного мореплавства та торгових портів (ф. 95), Департаменту торгівлі і мануфактур Міністерства фінансів (ф. 20), Ради з'їздів і торгівлі (ф. 32), Доповіді царю про розвиток торгівлі та промисловості (ф. 40), а також документи Міністерства торгівлі та промисловості (ф. 23).

Однак, документи центральних органів державної влади складались на основі доповідей та звітів місцевих владних структур, ось чому головним змістовним та найбільш доступним для критичного аналізу джерелом стали матеріали фондів Державного Архіву Автономної Республіки Крим (ДААРК). Серед них фонди портових митниць: Євпаторійської (ф. 369), Керченської (ф. 359), Феодосійської (ф. 221), Ялтинської (ф. 220). Використані також документи Начальника Таганрогського митного округу (ф. 600), Начальника Кримського митного округу (ф. 361), Канцелярії Керчь-Енікальського градоначальника (ф. 162). Вивчені також матеріали управлінь кримських торговельних портів: Євпаторійського (ф. 737), Керченського (ф. 601), Феодосійського (ф. 481), Ялтинського (ф. 158). Залучені документи Управління робіт Керченського порту (ф. 610), Товариства Кримських залізниць (ф. 152), Таврійського Губернського статистичного комітету (ф. 39). Найбільш інформативними, безперечно, є фонди портових митниць.

Значна частина архівних документів була вперше залучена до наукового обігу. Сукупність різноманітних архівних і опублікованих джерел була систематизована і проаналізована згідно розробленої автором методики, що дозволило створити максимально уніфіковану систему дослідження зовнішньої торгівлі за весь період, що вивчається.

Методи дослідження. Реалізація прийнятих методологічних принципів була здійснена при допомозі комплексу методів, як інструментарія аналізу історичної дійсності. Був застосований історико-порівняльний метод, але в цілому дослідження побудовано на використанні математичних методів. При цьому необхідно було дотримуватись декількох умов, необхідних при застосуванні математичних методів в історичному дослідженні. По-перше, було забезпечено одномасштабність об'єкту вимірювання. На протязі усього періоду, що вивчався, ним був Кримський півострів, розділений, більше того, на локальні одномасштабні об'єкти — торговельні порти.

По-друге, розрахунки проводились як у ваговому вираженні, в пудах, так і в грошовому, в карбованцях, що в комплексі забезпечило незмінність змістовного значення одиниці вимірювання (пуда), тим більше, що дані використовувались не стільки для побудови динамічних рядів, скільки для розрахунку співвідношення показників.

По-третє, при побудові системи експорту за основу була взята хлібна його складова, показана її величина, поділена по чотирьох головних культурах. Всі інші предмети експорту розглянуті окремо. Це дозволило забезпечити одноструктурність вимірюваної ознаки.

Результатом обробки цифрових даних стали таблиці, наведені в тексті.

Найбільш розповсюдженими з них є щорічні порівняльні таблиці експорту. Тобто в різному ступені насичення інформацією, в залежності від існуючих джерел, нам вдалось відновити картину експорту з території Кримського півострова за кожний з 59 років досліджуваного періоду. Об'єктами порівняння в горизонтальних графах постають:

1) Весь експорт по Європейському кордону Російської імперії, карбованців; 2) в тому числі вивіз зерна, в натуральному вираженні, пудів, та в грошовому вираженні, карбованців; 3) вивіз по Чорному та Азовському морях, в натуральному та грошовому вираженні; 4) сумарний експорт з Криму, карбованців; 5) в тому числі вивіз зерна, пудів та карбованців; 6) експорт з Євпаторії, карбованців; 7) в тому числі вивіз зерна, пудів та карбованців і т. ін. по всіх портах Криму. Розрахунки проводились в порівняльних одиницях та ніде не змішуються та не перекресчуються, тобто паралельно в натуральному вираженні, пуди, і в грошовому, карбованці. В першій колонці +/- %, вказано, як змінився обсяг експорту в порівнянні з попереднім роком; в другій колонці вказана частка вивозу зерна й частка експорту Криму у загальному експорті по Європейському кордону імперії; в третій колонці частка вивозу зерна по Чорному та Азовському морях та з Криму в експорті зерна по Європейському кордону; в четвертій колонці — частка вивозу зерна з Криму в вивозі по Чорному та Азовському морях; в п'ятій колонці вказано у відсотках участь кримських портів в експорті з Криму; в шостій колонці — частка кожного кримського порту в зерновому вивозі з території півострова; в сьомій колонці — величина зернової складової в експорті порту. Пробіли означають відсутність абсолютно порівнюваних даних, відсутність даних взагалі, і в деяких випадках — відсутність факту вивозу.

Таблиці також несуть в собі інформацію про зміни середніх цін на експортоване зерно. Порівняння змін обсягів експорту в пудах та карбованцях дозволяє робити висновки про ріст або зниження цін.

Другий тип таблиць розкриває структуру зернового експорту. Такі таблиці містяться в 1 та 2 розділах, тобто до остаточного утвердження «пшеничної» специфіки Криму.

Принцип побудови такий же, як і у таблиць першого типу, але дослідженню підпадає структура хлібного експорту по чотирьох головних культурах: пшениці, житу, ячменю та вівсу, по Чорному та Азовському морях, Криму та окремих портах.

Найбільш складний тип — таблиці співвідношення вихідних даних по означенню експортної товарності сільського господарства Криму, що містяться в Додатках разом з таблицями хлібного балансу Севастополя. Чимало також інших таблиць.

Всі вони містять в собі смислове навантаження, необхідне для розкриття теми, та не постають лише ілюстраціями.

Наукова новизна дисертації полягає в тому, що в ній вперше у вітчизняній історіографії досліджено розвиток зовнішньої торгівлі у зв'язку з еволюцією ринку на мікрорегіональному рівні за кожен з 59-ти років важливішого періоду в економічній історії України. Еволюція міжнародної торгівлі Криму пропонується як модель для можливого вивчення такої еволюції в Україні в цілому, навіть в ті періоди, коли вона входила до складу інших держав. В процесі підготовки дисертації був розроблений метод ковзкого комплексного аналізу з побудовою таблиць експортної піраміди за кожен рік.

Значна кількість інформації, що міститься в архівних документах, вперше науково досліджена та оброблена за єдиною системою. В роботі знайшли рішення також деякі проблеми історії Криму другої половини XIX сторіччя, пов'язані з рухом населення, районуванням експортного сільськогосподарського виробництва та інші.

Основні положення дисертації, які винесено на захист:

1. Реконструкція процесу міжнародної торгівлі, на який впливала велика кількість факторів, особливо потребує комплексного підходу.

2. В дослідженні зовнішньої торгівлі Криму другої половини XIX — на початку XX сторіччя найбільш ефективним є метод щорічного, поетапного аналізу з залученням системи взаємозалежних порівнянь, розроблений автором.

3. Міжнародна торгівля є найважливішим показником соціально-економічного розвитку країни. Тому найбільш продуктивним в її дослідженні є проведення чіткого взаємозв'язку з господарством, етносоціальною базою та центрами виробництва експортної продукції.

4. Зовнішня торгівля Криму в другій половині XIX — на початку XX сторіччя пройшла три основні етапи:

1856-1877 рр. — відновлення господарства після Східної війни та зміна структури зовнішньої торгівлі на основі зміненої етно-соціальної бази; лідируючі порти: Феодосія і Євпаторія.

1878-1897 рр. — бурхливий ріст хлібного експорту в умовах колонізації та екстенсивного розвитку аграрного ринку в Криму; лідируючий порт: Севастополь.

1897-1914 рр. — підвищення ролі імпорту в умовах збільшення кількості фабрик й заводів, спеціалізація та устаткування портів, удосконалення технології торгівлі; лідируючий порт: Феодосія.

5. В середині XIX ст. в зовнішньоторговому відношенні півострів був повністю орієнтований на Туреччину. Тільки з середини 60-х років XIX сторіччя почалася реструктуризація зовнішньої торгівлі на основі етносоціальної бази, що змінилась, та входження Криму в сферу економічного впливу європейських країн.

6. В чорноморських справах царський уряд зробив ставку на військово-стратегічний аспект, виходячи з низьких темпів колонізації та економічного розвитку Криму, а тому прийняв рішення про будівництво залізниці до Севастополя, а не до Феодосії. Проте, це стимулювало розвиток ринку та посилює колонізацію півострова. Були оброблені всі придатні до зернового господарства землі, що обумовило бурхливий ріст хлібного експорту з території Криму та будівництво нових залізниць.

7. Кримське купецтво, виробники та держава терпіли величезні збитки внаслідок кращої організації справи на великих європейських фірмах і володарювання європейського, особливо англійського, торговельного флоту на Чорному морі.

8. На початку XX сторіччя визріли всі умови для інтенсифікації економічного росту в Криму, розвитку фабричного виробництва.

Апробація роботи проводилась на щорічних наукових конференціях Сімферопольського держуніверситету 1995-1997 рр., на засіданнях кафедри історії України. По темі дисертації опубліковано ряд статей. Матеріали праці використовуються при написанні відповідних розділів «Нарисів історії Криму» та в навчальному процесі.

Практичне значення дисертаційного дослідження полягає в тому, що його результати створили багату інформаційну базу для подальшого вивчення різноманітних аспектів економічної історії Криму та України в цілому. Матеріали та висновки роботи можуть бути використані при розробці загальних та спеціальних курсів історії України вказаного періоду.

Достовірність результатів історичного дослідження зовнішньої торгівлі Криму забезпечується комплексом документів і матеріалів, а також сучасною методологією і методами, на основі яких виконана дисертація.

II. СТРУКТУРА І ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

Структура дисертації підпорядкована основній меті та завданням дослідження, та відповідає розробленій автором методиці. Обсяг дисертації складає 189 сторінок машинописного тексту.

У вступі обґрунтовуються актуальність теми дисертації, характеризується стан її наукової розробки, окреслені хронологічні та географічні рамки, проведено аналіз джерельної бази, визначаються

головна мета, завдання, новизна та практичне значення роботи, а також положення, що виносяться на захист.

У першому розділі «Експорт з Криму в перші два десятиріччя після східної війни, 1856-1877 рр.» висвітлюється розвиток експорту з Криму від часу закінчення Східної до російсько-турецької війни 1877-1878 рр., відображені найважливіші події, що впливали на весь соціально-економічний комплекс півострова. За виробленою автором методикою показана динаміка зовнішньої торгівлі у зв'язку із господарським та етносоціальним розвитком Криму, його роллю у зерновому експорті європейської частини імперії. Східна (Кримська) війна 1853-1856 рр. нанесла тяжких збитків господарству півострова, висвітила військову та економічну слабкість Російської імперії.

Після закінчення війни імперське протистояння великих держав продовжувалось в інших формах, внаслідок чого сталася масова еміграція кримських татар до Турції у 1860 році. Чисельність населення Криму зменшилась наполовину. Зміни етносоціальної бази потягнули за собою трансформацію структури експорту та тривалий період стагнації в сільському господарстві і зовнішній торгівлі Криму.

Тільки в середині 60-х років завдяки колонізації населення півострова досягло довоєнного рівня. Але західна та північна частини Криму ще довго залишались малозаселеними, про що свідчить незначний експортний потенціал зазначених регіонів. Тому їх експорт через Євпаторійський порт не перевищував в середньому 300-400 тисяч карбованців та 100-150 тисяч пудів зерна щорічно. Туреччина, яка безмежно домінувала на ринку Криму до середини XIX сторіччя, внаслідок татарської еміграції та зміни кон'юнктури європейського ринку майже повністю втратила свої позиції на півострові. Європейські ж країни, навпаки, стали основними покупцями кримського зерна, вовни та інших товарів.

Виробництво деяких експортних товарів — продуктів тваринництва прийшло в занепад, особливо шкір та живої худоби.

Головним районом по виробництву зерна та його експорту став Феодосійський повіт. Проте Крим, і особливо Севастополь, дуже повільно відновлювались після війни, що викликало невдалу спробу створення на початку 60-х років на території півострова зони вільної торгівлі. З 1864 року почалося деяке збільшення експорту зерна, особливо пшениці, але у порівнянні з континентальними південними українськими землями цей експорт був незначним, складаючи всього 1-3%.¹

¹ Всі цифрові показники, що наведені в авторефераті, є результатом розрахунків, зроблених автором на базі великої кількості архівних та опублікованих джерел.

Поступово зростав експорт лише з Феодосії, який зменшувався епізодично лише неврожаєми або умовами погоди, що заважали судноплавню.

Франко-пруська війна 1870-1874 рр., з одного боку, суттєво вплинула на ведення справ кримським купецтвом, що свідчить про дійсний вплив європейського ринку на півострів, з іншого, створила умови для скасування у 1871 році нейтралізації Чорного моря, що стимулювало вивізна торгівлю під захистом військового флоту.

Могутнім поштовхом до інтенсифікації колонізаційного процесу та розвитку експорту стало завершення в 1875 році будівництва Лозово-Севастопольської залізниці та відкриття Севастопольського комерційного порту. Важливо підкреслити, що будівництво залізниці не до традиційного торгового центру Феодосії, а до військово-морської бази відображало стратегічні інтереси імперії, її, як і раніш, слабкі економічні позиції на Чорному морі.

Процес формування нового балансу між різними портами Криму, тільки не розпочавшись, був розірваний російсько-турецькою війною 1877-1878 рр., що паралізувало торгівлю через чорноморські протоки. Закінчення війни стало початком нового етапу розвитку експорту з території Кримського півострова.

У другому розділі «Вивізна торгівля в період екстенсивного розвитку аграрного ринку Криму. 1878-1897 роки» показано, що виникнення нового експортного потоку по залізниці через Севастополь призвело до принципових змін у зовнішньоекономічній діяльності на півострові і сприяло в цілому його господарському розвитку.

Колонізація та освоєння пустуючих земель Криму досягла економічно значущого рівня, та вже з 1885 року починається один з найбільш тривалих періодів безперервного росту експорту із Криму, що завершився лише на початку 90-х років у зв'язку з жорстоким загальноросійським неврожаєм. Сільське господарство Криму в цей період досягає дуже високого рівня експортної товарності. Зросла також і частка Криму у загальноімперському зерновому експорті по Європейському кордону, що досягала 8-9%. Якщо визнати, що норми посіву залишаються постійними, то зростання обсягів посіву та експорту характеризує процес колонізації та поширення сільськогосподарського виробництва у зв'язку із експортом. Так, в 1888 році рівень посіву у чотирьох повітах півострова склав 185% від рівня 1884 р., а рівень експорту з Євпаторії, Феодосії та Керчі зріс більш як вдвоє.

Вказаний період став вирішальним для півострова і з точки зору залучення до загальноімперського ринку. Економічні процеси за межами Криму тепер в повній мірі відбивались на розвитку торгівлі у кримських портах.

Безумовним лідером в кримському експорті цього періоду був Севастополь. Його частка після 1878 р. була не менш 53%, а в 1888 році досягла 81,4% від загальнокримського вивозу. Але після 1888 р. Севастополь поступово втрачає провідну роль торговельного порту в експорті. Почалось неухильне підвищення ролі інших кримських портів. З розвитком інших експортних пунктів на Північному Приазов'ї та Причирномор'ї значення Севастополя за межами півострова також змінилось, чому сприяв новий хлібний тариф, прийнятий в 1889 р. В 1892 році залізнична колія досягла Феодосії та, хоча місцевий порт не було ще до кінця споруджено для прийому й відправки великої кількості зерна, з'явився новий фактор відриву хлібних вантажів від Севастополя.

В цьому розділі, як і в інших, звернута увага на методи та саму технологію торгівлі, роль торгових флотів різних держав в обслугованні зовнішньої торгівлі, проблеми якості товарів, особливості динаміки продаж річного циклу, страхування, фрахту, проблеми участі місцевого купецтва та іноземних фірм в торгових та фінансових операціях та інші.

Формування вже на кінець 80-х років в Європі двох протистоячих один одному блоків змусило царський уряд поквипитись з перетворенням Севастополя у виключно військово-морську базу, що після кількох відстрочок сталося 1 вересня 1899 року. Однак ще в 1897 році процес перерозподілу грузопотоку на користь Феодосії та інших портів Північного Причирномор'я було завершено.

Двадцятиріччя активної діяльності Севастопольського порту стало для Криму тим фундаментом, на якому і далі розвивалась економіка півострова.

У третьому розділі «Кримський експорт наприкінці ХІХ — на початку ХХ століття» показано, що після передачі Севастополем Феодосії функції головної експортної бази півострова ще більш активізувались процеси господарського розвитку території, прилеглої до залізниці Джанкой-Феодосія, від чого, безумовно, вигравав весь Крим.

Однак, розвиток інших південних портів знов зменшив долю Крима у вивозі по чорноморсько-азовському кордону.

Торгово-економічний розвиток півострова покликав до життя ряд невеликих пристаней з прилеглими до них компактними сільськогосподарськими районами. Діяльність пристаней, правда, не відрізнялась стабільністю.

Врожайні та неvroжайні роки, природний хід господарського розвитку та кон'юнктура європейського ринку змінили завершену колонізацію в ряді важливіших факторів, що впливали на зовнішню торгівлю. Не залишались без наслідків і політичні події 1905 року.

Серед особливостей цього періоду гострою є конкурентна бороть-

ба між деякими портами за зміцнення своїх позицій в справі обслуговування грузопотоку, найчастіше зв'язаних з тарифними колізіями.

На початку ХХ століття тверда кримська пшениця користувалась дуже високою репутацією в Європі, що стало причиною формування стабільних торговельних зв'язків з Італією та Швейцарією, посередником якої в одержанні товару були голландці, англійці і ті ж італійці. Купецтво, втративши свої позиції в торгівлі, поступилося першістю великим торговим будинкам, чия діяльність розповсюджувалась на всю Україну.

Протягом останньої чверті ХІХ — початку ХХ сторіччя, разом з розвитком ринку, на півострові йшли процеси структурної трансформації господарства, проте в другій половині цього періоду ці процеси стали більш зрілі, одержуючи нове значення, як предмет оцінки з точки зору соціально-економічного розвитку півострова.

Було досягнуто балансу між кримськими портами, та й самі порти працювали більш ефективно. Середній обсяг експорту із території Криму з 1856 до 1877 р. становив 1,4 мільйона карбованців, з 1878 р. до 1897 р. стрибнув до 18,2 мільйонів карбованців, а з 1898 р. до 1914 досяг вже рівня 23,6 мільйонів карбованців.

В Криму, що був остаточно включений до кінця ХІХ сторіччя в загальноросійський аграрний ринок, з передовими для того часу формами сільського господарства, чудовим кліматом, зручним географічним становищем в умовах надлишку робочої сили визріли всі умови для початку наступного етапу розвитку ринку — диверсифікації промисловості та розвитку природних галузей півострова: переробки сільгосппродуктів, будівельної, виноробної, курортної. Перша Світова війна, на жаль, зупинила цей процес.

У четвертому розділі «Імпорт товарів в Крим в другій половині ХІХ — на початку ХХ століття» висвітлюється значення імпорту, цієї другої невід'ємної частини зовнішньої торгівлі, яке було для Криму незрівняно меншим, ніж роль експорту, особливо хлібного. Та й в цілому по чорноморсько-азовській торгівлі, навіть на початку ХХ століття, імпорт не перевищував 4% вагообігу портів. На ранньому етапі становлення аграрного ринку, та й пізніше, імпорт мав в основному побутовий характер, задовольняючи потреби багатонаціонального населення півострова.

Протягом щонайменше двох десятиріч після Кримської війни імпорт на територію півострова зберігав специфіку, що була спадщиною з часів Кримського ханства і ще тривалий час являв собою лише паростки кволого, докапіталістичного, по суті, споживчого ринку на півострові.

Товари в більшості випадків були турецькими, а купували їх че-

рез кримських купців, що були посередниками, в основному кримські татари.

До Криму привозили з Туреччини дубові жолуди, каву в зернах, фарбу трави кени тертої, мастики, гумі османське та арабське, вироби з дерева, дрова, тютюн в листах та стеблах, ізюм, ягоди, рахат-лукум, фініки, халву, турецькі ріжки та інше. Тільки заможні мешканці Криму мали змогу дозволити собі купити товар європейського виробництва. В незначній кількості привозили вироби декількох десятків найменувань, часто-густо під конкретне замовлення, а не для вільної торгівлі. Наприклад: окуляри, книжки, кишенькові записники, несесери шкіряні з приладдям для жіночих туалетів, футлярчики шкіряні з прикрасою із оксамиту, зуби штучні рогові та кістяні, вироби з мельхіору, рамочки, шухлядки, тайнички, чубуки й сигарочники дерев'яні, кошики, що зв'язані із стекляруса, гудзики, скляні та з металу, трубки для паління з глини, трости з очерету, тютюнниця коркові з дзеркальцями і т.ін.

Після війни 1877-1878 рр. та підвищення митних зборів на товари, що ввозилися, майже в півтора рази, імпорт по морю через Феодосію та Євпаторію практично не існував та складався з дров та виробів з деревини. Навіть в Севастополь привозили в основному товари, що були необхідні самому місту, що бурхливо тоді розвивалося. Винятком була лише бавовна, значну кількість якої ввозили через Севастополь в імперію з 1879 до 1893 року. В 1884 році Севастополь навіть вийшов на друге, після Ревеля, місце в імперії по цій статті імпорту. На початку XX сторіччя у зв'язку з розвитком підприємств на півострові по імпорту стали надходити товари виробничого призначення, особливо в Керч для обладнання металургійного заводу та в Севастополь. Та все ж у зв'язку з цілою низкою причин посилка, що надходила через західний сухопутний кордон по залізниці, виявилась єдиним засобом отримати в Криму якісні товари з-за кордону.

Тільки в 1910 році були полегшені правила ввозу в Феодосію деяких товарів сільськогосподарського призначення, кам'яного вугілля та інших, що відповідало виробничим потребам аграрного району, який тяжів до феодосійського порту.

В умовах ще недостатньо сформованих міжнародних зв'язків підприємств поставки по імпорту повністю залежали від ситуації на слабкому вітчизняному споживчому ринку та від митної політики уряду, яка задовольнюючи в цілому потреби економіки, що тільки розвивалась, не завжди була послідовною.

III. ОСНОВНІ РЕЗУЛЬТАТИ І ВИСНОВКИ НАУКОВОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

Аналіз шести десятирічч зовнішньої торгівлі Криму продемонстрував її нерозривний всебічний зв'язок із життям країни, виявив свою спроможність виступити як додаткова характеристика в дослідженні будь-якої історико-економічної теми.

Реформа 1861 року, що визначила початок переходу Російської імперії на шлях капіталістичного розвитку, застала Крим в один з найскладніших моментів його історії. Внаслідок Східної війни були зруйновані міста, залишені мешканцями села, розорено господарство. Внаслідок масової еміграції кримських татар в 1860 р. чисельність населення зменшилась вдвічі. Занепад господарства півострова, а також військово-стратегічні розрохунки царського уряду обумовили будівництво залізниць до Севастополю, а не до Феодосії, традиційного центру міжнародної торгівлі. Але головним економічним завданням цієї залізниці виявився перерозподіл частини експортного вагопотуку до Криму з метою посилення колонізації півострова, відродження Севастополю та підйому власних кримських сільського господарства і зовнішньої торгівлі. Вирішення цього завдання зайняло два десятиріччя з 1878-го до 1897 року.

Наприкінці 90-х років Севастополь остаточно був перетворений в військово-морську базу, а Феодосія, після будівництва до неї залізничної гілки, стала знову головним зовнішньоторговим портом Криму.

В ці роки пшеницю з Криму визначають на європейських ринках як чистий, якісний, цінний для виробництва макарон та хлібопечіння продукт.

Розвиток зовнішньої торгівлі в Керчі та Євпаторії обумовлювався місцевими процесами, більш за все тому, що ці порти не були з'єднані залізницями з іншими частинами країни.

На початку ХХ сторіччя традиційні резерви зростання сільськогосподарського виробництва та хлібного експорту були вичерпані, що приводило до надлишку сільського населення і стимулювало будівництво фабрик та створення робітничих місць в містах та портах.

До цього часу і імпорт товарів до Криму, який раніш був виключно побутовим, предбав вже вигляд промислово значущої частини зовнішньої торгівлі.

Напередодні першої світової війни Кримський півострів дійшов до якісно нового, промислового етапу свого розвитку. Але війна зруйнувала все, а розвиток ринкових відносин був похоронений під відламками Російської імперії.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ НАУКОВИХ ПРАЦЬ ДИСЕРТАНТА З ДОСЛІДЖУВАНОЇ ПРОБЛЕМИ.

1. Марциновский П. Н. Внешняя торговля через Феодосийский морской порт (1856-1877 гг.)//Известия Крымского Республиканского краеведческого музея. — 1995. — № 9. — с. 11-19.

2. Марциновский П. Н. Проблемы внешней торговли Крыма после Восточной войны (1853-1856 гг.)// Новый град. — 1996. — № 2. — с. 94-106.

3. Марциновский П. Къырым дженкинден (1853-1856). Къырым ве тюркие арасындаки тиджарет // Йилдыз.— 1997. — № 3. — с. 176-179.

4. Марциновский П. Н. Попытка предоставления Крыму прав порто-франко в середине XIX века // Проблемы материальной и духовной культуры народов Крыма и Северного Причерноморья от античных времен до наших дней. Материалы I Научных чтений 14-15 ноября 1996 года. — Симферополь, 1996. — с. 58-59.

Martsinovsky P.N. Crimea in International Trade, 1856-1914 years.

This is the manuscript for the academic candidate of science degree on speciality 07.00.01 — History of Ukraine.

Zaporozhsky State University Zaporozie, 1997.

This dissertation represents an attempt to research the evolution of international trade in Crimea as a continuous process during 59 years step by step, in connection with economical situation on the Peninsula in the same period.

The dissertation suggests a new model of regional historical and economical investigations as an way for improvement full all-Ukraine picture of the history of international trade.

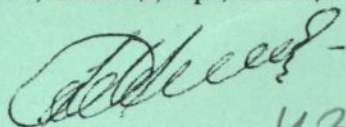
Марциновский П.Н. Крым в международной торговле, 1856-1914 гг.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.01 — История Украины. Запорожский государственный университет. Запорожье, 1997.

Диссертация представляет собой попытку исследовать эволюцию международной торговли в Крыму как единый процесс, поэтапно, в течение 59 лет в связи с экономической ситуацией на полуострове в соответствующий период.

В диссертации предложена новая модель регионального историко-экономического исследования как средства для достижения полной картины истории международной торговли в масштабах всей Украины.

Ключові слова: міжнародна торгівля, експорт, імпорт, зернове господарство, економіка, товари, купецтво, залізниця, порт, митниця.

437946

Ав 38.148

Підписано до друку **31.05** 1997 р. Формат 60X84 1/16.
Тираж 100 прим.